

TOMASZ NOWICKI

ORGANY W KOŚCIOŁACH ARCHIDIAKONATU POMORSKIEGO W XVI-XVIII WIEKU

W Kościele niezwykle ważną funkcję pełniła i nadal pełni muzyka. Począwszy od VI wieku muzykę sakralną wykonywaną w świątyniach ubogacano poprzez wykorzystywanie skonstruowanych jeszcze w starożytności organów. Instrument ten, zapewne z powodu swojego pogańskiego rodowodu, nie przyjął się w Kościele na Wschodzie. Tymczasem na Zachodzie wykorzystywano sporadycznie organy, lecz oficjalnie zostały zaakceptowane w kościelnej przestrzeni liturgicznej dopiero przez papieża Witaliana (657-672). Jednakże powszechne zastosowanie tego instrumentu w licznych kościołach parafialnych nastąpiło znacznie później, bo dopiero w okresie nowożytnym. Było to niewątpliwie związane z kilkoma czynnikami. Po pierwsze – istotne znaczenie miał rozwój kościelnej muzyki wielogłosowej. Używana była na zachodzie Europy od końca IX, w Polsce co najmniej od XIII wieku¹. Po drugie – niemniej ważnym czynnikiem sprzyjającym rozwojowi i popularyzacji instrumentów organowych było wprowadzenie fundamentalnych rozwiązań technicznych, jak klawiszy i klawiatur zamiast zasuw oraz udoskonalenie traktury i wiatrownic. Nowe rozwiązania konstrukcyjne umożliwiły budowanie niedużych i tańszych urządzeń, takich jak pozytywy, przenośne regały czy nawet małe portatywy. Po trzecie – rozpowszechniała się również umiejętność gry, co bez wątpienia przyczyniało się do wzrostu zapotrzebowania na tego typu instrumenty².

Dr hab. TOMASZ NOWICKI, prof. KUL – Instytut Historii, Wydział Nauk Humanistycznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II; adres do korespondencji: 20-950 Lublin, Al. Raławickie 14; e-mail: tonowi@kul.lublin.pl

¹ Zob. Cz. GRAJEWSKI, *Organum*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. XIV, Lublin 2010, kol. 769.

² J. KISIELIŃSKI, *Organy*, w: tamże, kol. 769-775; por. M. FEICHT, *Studia nad muzyką polskiego średniowiecza*, Kraków 1975, s. 91-93, 314-318; I. PAWLAK, *Z dziejów organów, organisty i wykonywania*

Jak wspomniano wcześniej, organy trafiły do kościołów na Zachodzie dość wcześnie, lecz przez większość średniowiecza na instrumenty te mogły sobie pozwolić jedynie większe kościoły katedralne i opactwa. W XIII-XIV wieku coraz powszechniej instalowano te urządzenia we Francji i Angli. W Europie Środkowej liczba ich rosła wolno od XIV stulecia, niemniej w miejskich kościołach parafialnych były jeszcze bardzo rzadkie w XV, a nawet XVI wieku. Parafie wiejskie zaczęły to wyposażać w organy częściej w XVII, a nawet dopiero w XVIII stuleciu.

W artykule zostanie przedstawione rozpowszechnianie różnego typu instrumentów organowych w parafiach i filiach wchodzących w skład archidiaconatu pomorskiego. Była to największa terytorialnie jednostka administracji kościelnej w diecezji włocławskiej. Obejmowała większą część przedrozbiorowego województwa pomorskiego, nie wliczając należącego do archidiecezji gnieźnieńskiej archidiaconatu kamieńskiego z Tucholą, Chojnicami i Człuchowem. Z kolei w skład omawianego terytorium kościelnego wchodziły parafie znajdujące się na terenie leżących poza granicami Rzeczypospolitej okręgów łęborskiego i bytowskiego. Zasadniczo obszar ten nie uległ zmianie przez cały okres nowożytny. Dopiero wymiana niektórych parafii między archidiecezją gnieźnieńską i diecezją włocławską na mocy umowy z 1764 r. spowodowała, że utworzono nowy dekanat fordoński, który został przyłączony do archidiaconatu pomorskiego³.

Liczba parafii wchodzących w skład badanego archidiaconatu podlegała niewielkim wahaniom. Tak pod koniec XVI, jak i w XVIII wieku było ich ok. 90. Sieć parafialną uzupełniały za to liczne kościoły filialne i kaplice publiczne. W końcu XVI stulecia tego typu obiektów sakralnych było w archidiaconacie ok. 25, ale już w 1620 r. odnotowano 34 świątynie. Znacznie więcej kościołów pomocniczych było w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku: od 53 w latach 1686-1687 do 63 w latach 1780-1781. Ten wzrost liczbowy był poniekąd związany z faktem, że same wizytacje stawały się coraz dokładniejsze i bardziej szczegółowe. Dodatkowo od połowy XVIII wieku zauważalny był również olbrzymi wzrost liczby prywatnych kaplic szlacheckich⁴.

muzyki organowej (ze szczególnym uwzględnieniem kościołów w Polsce, w: Służba ołtarza, red. R. Rak, Katowice 1985, s. 9-11; M. SZCZEPANKIEWICZ, Organista liturgiczny, Poznań 1999, s. 13-16.

³ Zob. T. NOWICKI, *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i witrycy w diecezji włocławskiej w XVIII wieku*, Lublin 2011, s. 48-52.

⁴ O liczbie parafii w archidiaconacie zob. T. NOWICKI, *Liczba i sieć świątyń w archidiaconacie pomorskim w latach 1583-1781*, „Studia Pelplińskie” 28(1999), s.176-182; TENŻE, *Plebani archidiaconatu pomorskiego w XVIII wieku. Studium prozopograficzne*, Lublin 2008, s. 42-48; TENŻE, *Ministri ecclesiae*, s. 53-62. Niezwykle cenne są też zestawienia S. LITAKA, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1996, s. 337-342; TENŻE, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 316-319.

Podstawą źródłową niniejszego opracowania były akta wizytacji kościelnych obejmujących parafie archidiaconatu pomorskiego. Źródła determinują zakres chronologiczny, ale także na ich podstawie jest możliwe określenie przekrojów przyjętych w badaniach. Pierwszy z nich obejmuje lata 1583-1599. Podstawą wyodrębnienia tego okresu było w tym wypadku kilka odrębnych wizytacji przeprowadzonych w czasie urzędowania biskupa Hieronima Rozdrażewskiego⁵. Następny przekrój chronologiczny oparty na wizytacji biskupa Bonawentury Niedzielskiego obejmuje lata 1686-1687⁶. W latach 1702-1703 wizytację przeprowadził archidiacon pomorski Krzysztof Antoni Szembek⁷, z kolei z lat 1710-1711 pochodzi wizytacja generalna biskupa Konstantego Felicjana Szaniawskiego⁸. Obie wizytacje stanowią podstawę wyodrębnienia dwóch kolejnych zestawień. W latach 1728 i 1729 wizytację pomorskich parafii przeprowadzał archidiacon Józef Ignacy Narzymiski, lecz źródło to nie objęło wszystkich świątyń⁹. Podobne braki posiadają kontrole przeprowadzane przez archidiakona Augustyna Klińskiego w latach 1745-1750¹⁰. Najpełniejsze informacje oddają dwie ostatnie badane wizytacje: zarządzone przez biskupa Kazimierza Ostrowskiego

⁵ Archiwum Diecezjalne w Pelplinie [dalej: ADPel.], *Visitatio per totum Pomeraniae Archidiaconatum... ex voluntate [...] ... Hieronymi Comitis a Rozdraszow, Dei gratia episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae, per Sebastianum Liwierzki SRP capellanum ... facta. 1583-1598*, sygn. G1a. Dublet tej księgi przepisany w 1767 r. figuruje pod sygnaturą G1b. Wizytacje te zostały też wydane przez S. Kujota w „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1-3 (1897-1899) pod tytułem *Visitationes Archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozdrażewski Vladislaviensi et Pomeraniae episcopo factae*. Warto dodać, że znajdująca się w pelplińskim archiwum księga pod tytułem *Visitatio Ecclesiarum Pomeraniae sub Illmo Nicolao Alberto Gniewosz episcopo Vladislaviensi et Pomeraniae A.D. 1649 peracta*, sygn. G11, to kopia wizytacji Rybińskiego z lat 1595-1599, nie zaś źródło opisujące stan pomorskich parafii z połowy XVII stulecia. O podobieństwie ostatnich wizytacji Rozdrażewskiego i wizytacji Gniewosza pisze też [J.] FANKIDEJSKI, *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1880, s. 157.

⁶ ADPel., *Visitatio Archidiaconatus Pomeraniae sub felic. auspiciis [...] Bonaventurae de Niedzielsko Madaliński ... episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae a [...] Andrea Albinowski archidiacono Pomeraniae ... A.D. 1686 et 1687 peracta*. W Pelplinie znajdują się dwa identyczne egzemplarze tej wizytacji – sygnatury G20a i G20b.

⁷ ADPel., *Acta Visitationis [...] Christophori Antonii de Słupow Szembek I.U.D, archidiaconi Pomeraniae, officialis Gedanensis ac per Pomeraniam generalis Anno 1701 et 1702 expeditae*, sygn. G24. Dla tego przekroju uzupełnieniem jest księga obejmująca dekanaty Lębork i Puck: tamże, *Visitatio [...] Christophori Antonii Szembek Archidiaconi Pomeraniae 1702*, sygn. G25.

⁸ ADPel., *Archidiaconatus Pomeraniae sub auspiciis [...] Constantini Feliciani de Szaniawy Szaniawski Episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae per Joannem Casimirum Jugowski, Archidiaconum Pomeraniae visitatus A.D. 1710 et A.D. 1711*, sygn. G26.

⁹ ADPel., *Visitatio nonnullarum ecclesiarum in archidiaconatu Pomeraniae sitarum, per [...] Josephum Ignatium Narzymiski archidiaconum Pomeraniae, in anno 1728 et 1729 peracta*, sygn. G40.

¹⁰ ADPel., *Visitatio per [...] Augustinum Kliński, Archidiaconum Pomeraniae in Anno 1746 expedita [1745-1750]*, sygn. G56.

(lata 1765-1766)¹¹ oraz przez biskupa Józefa Rybińskiego (lata 1780-1781)¹². Uzupełnieniem tego ostatniego przekroju jest wizytacja dziekańska dekanatu starogardzkiego przeprowadzona w 1780 r.¹³

Analizując zagadnienie recepcji organów w kościołach parafialnych i filialnych archidiaconatu pomorskiego, zaprezentowana zostanie najpierw liczba świątyń posiadających instrumenty organowe, następnie zostaną ustalone rodzaje, wielkość i liczbę głosów organowych, zaś na końcu stan zachowania organów.

1. LICZBA INSTRUMENTÓW

Pewnym problemem we wszelkich badaniach dotyczących środowiska parafialnego archidiaconatu pomorskiego są trudności z określeniem charakteru prawnego

¹¹ Z uwagi, że kościoły wizytowali wówczas trzej kapłani, źródło to składa się z trzech ksiąg znajdujących się w Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie pod trzema różnymi sygnaturami:

1) *Visitatio generalis Ecclesiarum Archidiaconatus Pomeraniae tribus decanatus Gedanensi, Starogardensi et Dirschaviensi distinctarum per [...] Bartholomeum Franciscum Trochowski Ins. Collegiatae Crusv. canonicum, officialem svecensem [...] expedita. 1765-1766, sygn. G61* [wizytacja ta obejmuje ponadto dekanaty Gniew i Nowe niewymienione w tytule];

2) *Visitatio Ecclesiarum Decanatus Svecensis in Archidiaconatu Pomeraniae consistentium ... per ipsummet [...] Antonium Casimirum de Ostrow Ostrowski episcopum Vladisl. et Pomeraniae ... /et/ per [...] Lucam Plachecki canonicum Lublinensem, praepositum Iumvladislaviensem peracta et expedita A.D.1766, sygn. G62;*

3) *Visitatio Generalis /Ostraviana/ decanatum Pucensis et Leoburgensis, Mirachoviensis et Bütoviensis in Dioecesi Pomerana consistentium per me Basilium Zlocki, Archidiaconum Pomeraniae, Praepositum Skarszeviensem, visitatorem generalem expedita A.D. 1766, sygn. G63b* [pod sygn. G63a znajduje się też mniej czytelny dublet tej wizytacji].

¹² Przeprowadzało ją pięciu różnych wizytatorów w latach 1780-1781:

1) ADPeL., *Visitatio generalis Ecclesiarum decanatum Buttoviensis, Leoburgensis et Mirachoviensis ex mandato [...] Josephi Rybiński episcopi Loci-ordinarii Vladislaviensis et Pomeraniae per [...] /Joanem Josephum/ Gręca decanum praepositum Pucensem, praedictorum decanatum ecclesiarum visitatorem generalem deputatum expedita anno 1780, sygn. G69;*

2) ADPeL., *Visitatio generalis ecclesiarum decanatum Dirschaviensis et Starogardensis ex mandato [...] Josephi Rybiński episcopi Loci-ordinarii Vladisl. et Pomeraniae per [...] Lucam Joannem Krzykowski canonicum Crusvic., notarium apostolicum, visitatorem delegatum peracta anno 1780, sygn. G70;*

3) ADPeL., *Visitatio generalis ecclesiarum parochialium decanatum Neoburgensis et Mevensis ex mandato [...] Josephi Rybiński episcopi Vladisl. et Pomeraniae per [...] Andream Schultz, canonicum Crusvic., decanum foranem Dirschaviensem... visitatorem generalem deputatum in anno 1780 et 1781 expedita, sygn. G71;*

4) ADPeL., *Visitatio generalis ecclesiarum parochialium in decanatu Gedanensi et Pucensi consistentium ex commissu [...] Josephi Rybiński episcopi Vladisl. et Pomeraniae per [...] Joannem Bastkowski canonicum cath. Livoniae, decanum foraneum et praepositum Starogardensem, generalem deputatum visitatorem ab a. 1782 inchoata et eodem anno expedita, sygn. G72;*

Archiwum Diecezjalne we Włocławku [dalej: ADWł.], *Visitatio Generalis Ecclesiarum Decanatum Svecensis et Fordonensis 1780-1781, sygn. W43(90).*

¹³ ADPeL., *Visitatio Decanalis Ecclesiarum in Decanatu Starogardensi Anno 1780 peracta, sygn. G68.*

danej świątyni. Nie zawsze bowiem ściśle wiadomo, czy mamy do czynienia z kościołem parafialnym czy tylko z filią. Zwłaszcza w okresie poreformacyjnym kościoły po rekatolicyzacji, które wcześniej były parafialnymi, nie odzyskiwały rangi samodzielnych ośrodków duszpasterskich, lecz zasilają organizację parafialną jako filie lub kaplice publiczne¹⁴. Nie inaczej było w archidiaconacie pomorskim. Na tym terenie wiele kościołów, chociaż posiadało okręg parafialny, to jednak było trwale zarządzanych przez plebanów rezydujących zwykle w sąsiedniej parafii. W źródłach świątynie takie często były określane jako filialne, choć bez wątplenia, z prawnego punktu widzenia, należałoby je traktować raczej jako parafialne¹⁵. Mniejsze nieco problemy rodzi rozróżnienie między świątyniami filialnymi a kaplicami publicznymi. Te drugie spełniały niewątpliwie funkcje pomocnicze, co zbliżało je do charakteru pełnionego przez filie. Jednocześnie jednak kościoły takie nigdy nie posiadały własnego okręgu parafialnego, o czym zwykle dokładniej informowali wizytatorzy¹⁶. Biorąc pod uwagę funkcjonalność danej świątyni, można zatem połączyć kościoły filialne i kaplice publiczne w jednej kategorii jako kościoły pomocnicze. W badaniach nie uwzględniono natomiast kościołów szpitalnych i kaplic prywatnych, a także świątyń zakonnych niespełniających funkcji parafialnych. Pierwsze pominięto przede wszystkim dlatego, że źródła wizytacyjne słabo informowały o ich wyposażeniu, podobnie zresztą, jak w przypadku kaplic prywatnych. Ponadto w archidiaconacie pomorskim szpitalnych obiektów sakralnych było niewiele. Biskupich wizytatorów z reguły nie interesowały również świątynie zakonne, chyba że były to jednocześnie centra parafii.

Ustalenia statystyczne komplikuje inna jeszcze trudność. Nie zawsze bowiem zwizytowano wszystkie kościoły lub też nie zachowały się dla wszystkich protokoły wizytacyjne. Łatwo się domyślić, że w takiej sytuacji musiała istnieć rozbieżność między stanem uchwytnym w źródłach a stanem faktycznym.

W ujęciu tabelarycznym przedstawiono informacje o liczbie organów w kościołach parafialnych i pomocniczych badanego archidiaconatu w przyjętych okresach chronologicznych.

¹⁴ Por. S. OLCZAK, *Kościoły parafialne w archidiaconacie wrocławskim w XVI-XVIII wieku*, Lublin 2004, s. 21-22; S. LITAK, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, Lublin 2004, s. 47-50, B. KUMOR, *Afiliacja kościołów parafialnych na Podhalu (1350-1783)*, „Prawo Kanoniczne” 11(1960), s. 278-279.

¹⁵ Zob. J. WIŚNIEWSKI, *Fabrica ecclesiae na terenie oficjalu pomezńskiego w świetle wizytacji biskupich XVII-XVIII wieku*, cz. 1, „Archiwista Polski” 12(2007), nr 2, s. 48.

¹⁶ Zob. T. NOWICKI, *Liczba i sieć świątyń*, s. 174.

Tabela 1. Informacje o organach
w świątyniach parafialnych i pomocniczych archidiaconatu pomorskiego
w przyjętych przekrojach wizytacyjnych

Przekrój wizytacyjny	Liczba kościołów parafialnych i pomocniczych			
	z organami	bez organów	brak danych	ogółem zwizytowane
1583-1599	12 ^a	?	117	129
1686-1687	54 ^b	9	77	140
1702-1703	55 ^c	3	49	107
1710-1711	78 ^d	9	52	139
1727-1728	37 ^e	1	11	49
1745-1750	70 ^f	1	7	78
1765-1766	112 ^g	2	23	135
1780-1781	125	4	14	143

- a: w tym w dwóch świątyniach informacja tylko o organiście;
 b: w tym w jednej świątyni informacja tylko o organiście;
 c: w tym w trzech świątyniach informacja tylko o organiście;
 d: w tym w siedmiu świątyniach informacja tylko o organiście;
 e: w tym w dwóch świątyniach informacja tylko o organiście;
 f: w tym w szesnastu świątyniach informacja tylko o organiście;
 g: w tym w dwudziestu dziewięciu świątyniach informacja tylko o organiście;

Wystarczy spojrzeć na dane liczbowe ukazane w tabeli 1., a można uchwycić tendencje i wyciągnąć pewne wnioski. Widać, że z jednej strony rosła liczba kościołów wyposażonych w instrumenty organowe, z drugiej zaś – malała liczba tych świątyń, przy których wizytatorzy nie podawali żadnych danych. O ile pod koniec XVI wieku brak jakichkolwiek danych o organach odnieść można do niemal ok. 89% świątyń, o tyle w późniejszych przekrojach odsetek ten stopniowo malał. Uwzględniając wizytacje obejmujące większość świątyń w archidiaconacie, wynosił on odpowiednio: w latach 1686-1687 niemal 46%, w latach 1710-1711 – 22%, w latach 1765-1766 – 17%, zaś w ostatnim analizowanym przekroju niecałe 10%¹⁷. W tym kontekście przychylić się należy do opinii S. Olczaka, który analizował liczbę instrumentów w kościołach parafialnych archidiaconatu wrocławskiego. Badacz ten zasugerował, że luki w informacjach z pierwszej połowy XVII wieku należy raczej interpretować jako brak organów, natomiast w wizytacjach późniejszych, zwłaszcza osiemnastowiecznych, faktyczna liczba kościołów z organami była z pewnością wyższa¹⁸.

¹⁷ Podobne wyniki dla archidiaconatu wrocławskiego uzyskał S. OLCZAK, *Organy w kościołach parafialnych archidiaconatu wrocławskiego w XVII-XVIII wieku*, w: *Teologia, ekumenizm, kultura*, Wrocław 2006, s. 591.

¹⁸ Zob. tamże.

Przykład kilkunastu świątyń archidiakonatu, w przypadku których wizytatorzy nie poinformowali o organach, jest dość znamienny. Brak informacji w danym okresie nie musi świadczyć o braku organów, skoro były one na wyposażeniu tych świątyń zarówno we wcześniejszym, jak i późniejszym przekroju¹⁹. O obecności instrumentu w kościele pośrednio świadczyła z pewnością informacja o wykonującym obowiązki muzyczne organiście. Trudno przypuszczać, by zatrudniano takiego sługę kościelnego w sytuacji, gdyby w kościele nie było instrumentu. Co najwyżej – jak słusznie zauważył S. Olczak – podczas wizytacji mógł być w naprawie²⁰.

Najwcześniejsze wzmianki o organach w archidiakonacie pomorskim pochodzą z wizytacji odbytych w 1583 i 1584 r. Wizytator biskupa Rozdrażewskiego odnotował w 1583 r., że w 1577 r. w Tczewie wraz dachem i wieżą spaliły się także dwa instrumenty. Kolejne protokoły z końca XVI wieku już nic o organach tczewskich nie wspominały²¹. Z kolei w Świeciu wizytator widział nowe organy w 1583 r.²² Instrument, choć zepsuty, był także w Nowem²³. Z 1583 r. pochodził również instrument z Gruczna²⁴. Stare organy znajdowały się też w Lalkowach²⁵. Natomiast całkiem dobre były w 1584 r. w kościele w Nowej Cerkwi²⁶ oraz Piasecznie²⁷.

¹⁹ Tak było np. w filialnym kościele w Dąbrówce (par. Bobowo). W czasie wizytacji przeprowadzonej na polecenie biskupa Ostrowskiego w 1765 r. wizytator nic nie wspominał o organach. Notowały je natomiast wszystkie wizytacje poczynawszy od 1703 r., a także późniejsza wizytacja z 1780 r. (zob. ADPel., G24, s. 342, 878 [1703 r.]; tamże, G26, s. 116 [1710 r.]; tamże, G40, s. 127 [1728 r.]; tamże, G56, s. 487 [1746 r.]; tamże, G70, k. 329v, 332, 339, 340 [1780 r.]). Z mniejszym prawdopodobieństwem można przyjąć, że podobnie było w przypadku świątyni w Kielnie. W tym wypadku informacje o organach podawał tylko wizytator archidiakona Szembeka w 1703 r. (tamże, G24, s. 284), a potem dopiero wizytator biskupa Rybińskiego w 1781 r. (tamże, G72, k. 248v, 261). Nic nie wspominały natomiast wizytacje tej parafii z 1711 i 1765 r.

Podobnie omawiany sprzęt muzyczny był też zapewne w 15 kościołach, które nie zostały zwizytowane przez archidiakona Szembeka w latach 1702-1703. W tych świątyniach organy notowano także wcześniej i później. Przykładowo – w Barłóżnie organy były z pewnością w 1687 r., jak też w 1711 r. (zob. ADPel., G20a, k. 91; tamże, G26, s. 216; tamże, G29, s. 42). Można zatem przypuszczać, że taki przedmiot był także na początku XVIII wieku.

²⁰ S. OLCZAK, *Organy*, s. 591.

²¹ W pierwszym protokole dotyczącym Tczewa wizytator odnotował, że: „Tectum autem et bina organa, tum autem turris cum campanis incendio conflagravit anno 1577” (*Visitationes*, s. 54). Jednak w następnym protokole wizytator informował już o nowych organach (tamże, s. 112, 130).

²² Tamże, s. 80 – „organa nova” (1583 r.). Dodatkowo w 1584 r. odnotowano w Świeciu – „organa nova depicta” (tamże, s. 130).

²³ Tamże, s. 153.

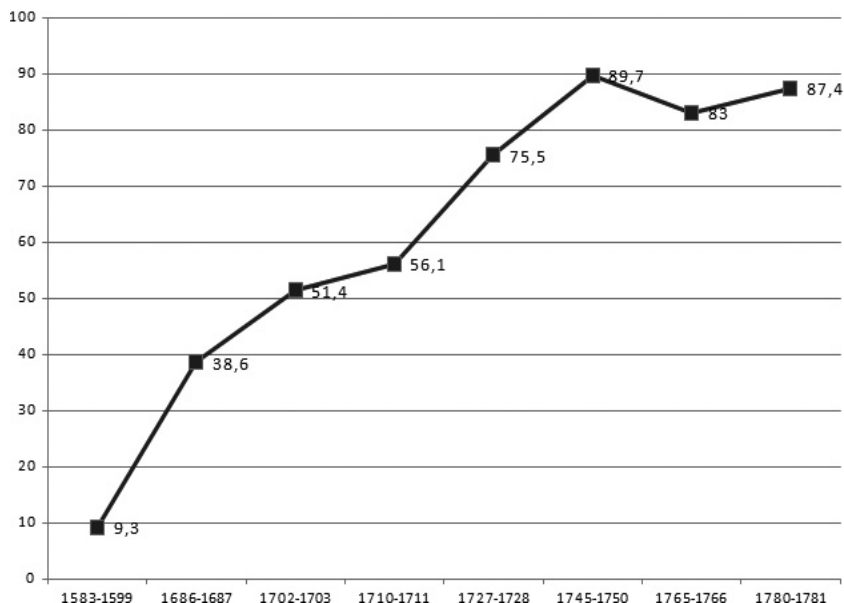
²⁴ W czasie wizytacji z 1584 r. zapisano, że: „Anno superiori organa impensis ecclesiae sunt consumata” (tamże, s. 134).

²⁵ W 1584 r. wizytator zapisał, że: „Organa destructa, a 12 annis non audita” (tamże, s. 158).

²⁶ Tamże, s. 163.

²⁷ Tamże, s. 168.

Z uwagi na różną liczbę kościołów wizytowanych w poszczególnych okresach, warto przeanalizować informacje o liczbie organów w ujęciu procentowym. Takie podejście umożliwia porównanie danych z różnych lat. Zagadnienie to przedstawia wykres 1.

Wykres 1. Informacje o organach w kościołach parafialnych i pomocniczych archidiecezji pomorskiej w ujęciu procentowym w stosunku do ogółu zwizytowanych świątyń (zestawienie procentowe)

Wykres pokazuje, że o ile na pod koniec XVI wieku w organy wyposażonych było nieco ponad 9% kościołów parafialnych i pomocniczych, o tyle wskaźnik ten począwszy od połowy XVIII wieku wynosił znacznie powyżej 80%. Analizując wykres można przypuszczać, że wprowadzanie instrumentów organowych do świątyń archidiecezji następowało intensywnie prawdopodobnie po ustabilizowaniu sytuacji politycznej po pokoju oliwskim. Nie wiadomo wprawdzie, jaki był odsetek kościołów pomorskich posiadających organy krótko przed połową XVII wieku, lecz wykres pokazuje stabilny wzrost liczby świątyń archidiecezji posiadających organy od drugiej połowy XVII wieku. Można przyjąć, że apogeum tego procesu przypada na pierwszą połowę XVIII stulecia²⁸.

²⁸ Na dynamiczny rozwój budownictwa organowego na Śląsku w XVII wieku wskazuje G. Poźniak (*Organy w archidiecezji opolskiej w 2 połowie XVII wieku na podstawie akt wizytacyjnych Jun-*

Liczbę organów w archidiaconacie pomorskim można porównać z liczbą świątyń z organami w archidiaconacie wrocławskim, dla którego badania przeprowadził S. Olczak. Porównanie dotyczy jednak tylko kościołów parafialnych. Wynika z nich, że na Kujawach wrocławskich przed potopem szwedzkim organy posiadało ok. 17% parafii.²⁹ Z kolei na Pomorzu w końcu XVI wieku odsetek ten wynosił przynajmniej 12%. Można zatem przypuszczać, że procent parafii z organami dla obu archidiaconatów mógł być przed połową XVII stulecia zbliżony. Na Pomorzu zwraca uwagę dość znaczny wzrost liczby świątyń parafialnych z organami odnotowany w wizytacji biskupa Madalińskiego (lata 1686-1687). Odsetek wzrósł wówczas do niemal 52%. W kolejnych przekrojach procent takich parafii ciągle się zwiększał. Już w latach 1702-1703 wynosił niemal 75%, zaś w wizytacji biskupa Szaniawskiego, która objęła wszystkie parafie archidiaconatu, osiągnął co najmniej 78%³⁰. W tym samym czasie (tj. na początku XVIII wieku) w archidiaconacie wrocławskim organy miało tylko 42% kościołów parafialnych³¹. Świadczy to niewątpliwie o tym, że rozpowszechnianie

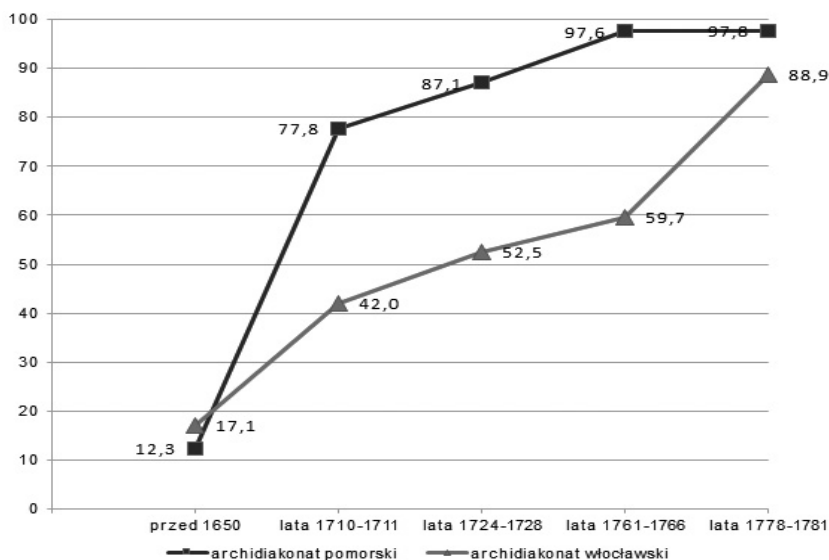
gnitza, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 22(2002), s. 293). Przyczyny widzi we wpływach luteranizmu, w którym śpiew i muzyka zajmują w liturgii bardzo ważne miejsce, ale także wzrost popytu na ten instrument i co za tym idzie – wzrost liczby warsztatów organmistrzowskich. O ile w 1652 r. organy w archidiaconacie opolskim znajdowały się na wyposażeniu jedynie 9 kościołów, to już w 1679 r. były w 50, a w czasie wizytacji z lat 1687-1688 już w 58 kościołach (zob. tamże, s. 294-298). Z kolei w dziekanii kieleckiej, jak wynika z badań M. Szymanowicz (*Organy w kościołach dziekanii kieleckiej w I połowie XVIII w.*, w: *Studia Organologica*, red. J. Chwałek, M. Szymanowicz, t. II, Lublin 1998, s. 34), w pierwszej połowie XVIII wieku organy były w 50 z 53 kościołów. Ta sama autorka badając organy w dekanacie chodelskim w diecezji krakowskiej w XVIII wieku zauważyła, że na 22 kościoły tylko w jednym nie było organów (zob. *Organy w kościołach dekanatu chodelskiego w XVIII w. (na podstawie akt wizytacyjnych)*, „Roczniki Teologiczne” 63(2016), z. 13, s. 216-217). Badania tej autorki nad innymi dekanatami archidiaconatu lubelskiego potwierdzają, że w XVIII wieku w organy były wyposażone niemal wszystkie kościoły (zob. *Organy w kościołach dekanatu kazimierskiego w XVIII w. (na podstawie akt wizytacyjnych)*, „Additamenta Musicologica Lublinensia” 4(2008), s. 127-155; *Organy w kościołach dekanatu parczewskiego w XVIII wieku (na podstawie akt wizytacyjnych)*, „Additamenta Musicologica Lublinensia” 5(2009), s. 75-106; *Organy w kościołach dekanatu lukowskiego w XVIII w. (na podstawie akt wizytacyjnych)*, w: *Studia Organologica*, red. J. Chwałek, M. Szymanowicz, t. III, Lublin 2009, s. 133-153; *Organy w kościołach dekanatu soleckiego w XVIII w. (na podstawie akt wizytacyjnych)*, w: *Artificium ars scientia. Księga jubileuszowa w 80 rocznicę urodzin Ks. Prof. Jana Chwałka*, red. M. Szymanowicz, Lublin 2010, s. 333-345). Natomiast w archidiaconacie sandomierskim w XVIII stuleciu z 64 kościołów aż 62 miały organy (zob. M. KONOPKA, *Organy w archidiaconacie sandomierskim w XVIII wieku (na podstawie akt wizytacyjnych)*, w: *Organy i muzyka organowa*, praca zbior., t. V, Gdańsk 1984, s. 58-59.

²⁹ S. OLCZAK, *Organy*, s. 592-593.

³⁰ Można doliczyć jeszcze 4 parafie (Kielno, Pelplin, Płochocin i Żukowo), w których organy były odnotowane we wcześniejszych i późniejszych przekrojach. Wówczas w wizytacji Szaniawskiego procent pomorskich kościołów parafialnych mających instrumenty organowe wyniósłby nawet ponad 82%.

³¹ S. OLCZAK, *Organy*, s. 592-593.

instrumentów organowych następowało znacznie szybciej na Pomorzu niż na Kujawach. Jeszcze w latach sześćdziesiątych XVIII stulecia były znaczne różnice w obu archidiakonatach. O ile we włocławskim organy miało ok. 60% parafii³², o tyle na Pomorzu odsetek ten wynosił zapewne 100%³³, podobnie w kolejnym przekroju z początku lat osiemdziesiątych³⁴. Natomiast we Włocławskim instrumenty organowe posiadała na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII wieku niemal 89% świątyni parafialnych³⁵. Graficznie różnice te pokazuje wykres 2.

Wykres 2. Porównanie informacji o organach w kościołach parafialnych archidiakonatu pomorskiego i włocławskiego w ujęciu procentowym (zestawienie procentowe)³⁶

³² Zob. tamże.

³³ Na 84 parafie odnotowane w wizytacji biskupa Ostrowskiego w 57 były organy, w 25 stwierdzono obecność organistów, zaś w dwóch (kaplica królewska w Gdańsku oraz Kielno) można przypuszczać, że instrumenty były, skoro informowano o nich we wcześniejszych przekrojach wizytacyjnych.

³⁴ W przekroju tym na 90 parafii organy miało na pewno 88 ośrodków. Z kolei protokoły wizytacyjne parafii w Świeciu i Żarnowcu nie zachowały się, choć uwzględniono te kościoły w zbiorczych tabelach dekanatów. Z pewnością jednak w parafiach tych były organy.

³⁵ Zob. S. OLCZAK, *Organy*, s. 592-593.

³⁶ Dane dotyczące archidiakonatu włocławskiego na podstawie S. OLCZAK, *Organy*, s. 592.

Powstaje pytanie o dysproporcje między archidiaconatami tej samej diecezji. Można przypuszczać, że główną przyczyną były różnice majątkowe pomiędzy beneficjami pomorskimi i kujawskimi. Przypuszczalnie parafie archidiaconatu pomorskiego były lepiej uposażone niż te na Kujawach. Dokładniejszych badań nad tą tematyką dotychczas nie przeprowadzono, zwłaszcza dla części kujawskiej badanej diecezji³⁷. O istotnych różnicach majątkowych może też świadczyć liczebność i uposażenie służby kościelnej w diecezji włocławskiej w XVIII wieku. Biorąc pod uwagę odsetek parafii ze sługami kościelnymi (a przecież zatrudnienie sługi świadczyło w pewien sposób o możliwościach finansowych parafii) okazuje się, że o ile na początku XVIII wieku wynosił na Pomorzu ok. 78%, zaś na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych 96%, o tyle w archidiaconacie włocławskim wynosił odpowiednio 64% i 78%. Również dochody sług kościelnych w archidiaconacie pomorskim pochodziły częstokroć z wielu różnorodnych składników. Na całkowite uposażenie sługi kościelnego składały się poza wynagrodzeniem wypłacanym zwykle przez wityków, także daniny od parafian (np. wiertłowe, kantoporne, kolęda, ofiary paschalne czy udział w akcydensach) oraz nieruchomości gruntowe i budowlane. Tymczasem na Kujawach podstawą była zwykle pensja wypłacana z reguły przez rządcę parafii³⁸.

Powstaje jeszcze inne pytanie, czy recepcja organów na Pomorzu była uzależniona od lokalizacji kościoła w mieście i na wsi. W drugiej połowie XVI wieku organy zostały odnotowane w sześciu ośrodkach miejskich. Oznacza to, że w tym czasie ponad połowa kościołów parafialnych i pomocniczych zlokalizowanych w pomorskich miastach posiadała organy (6 z 11). W kolejnym przekroju (lata 1686-1687) taki instrument został odnotowany w dziesięciu świątyniach miejskich (83%). Natomiast nie było go z pewnością w Łęborku, o czym świadczył sam wizytator³⁹, zaś w przypadku Bytowa brak informacji o wyposażeniu tego kościoła w organy. Sytuacja uległa tam zmianie chyba dopiero w latach dwudziestych XVIII wieku. Wprawdzie wizytacja archidiacona Narzymskiego nie objęła wszystkich świątyń, lecz po raz pierwszy wspomniano wówczas o organach w Bytowie⁴⁰. W dwóch ostatnich

³⁷ Dla archidiaconatu pomorskiego zob. T. NOWICKI, *Uposażenie kleru parafialnego w archidiaconacie pomorskim w XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 51(2003), z. 2, s. 45-99. Warto zaznaczyć, że na Pomorzu w wizytacjach konsekwentnie wyodrębniano majątek plebański od tego przeznaczonego na utrzymanie kościoła i jego otoczenia. Z kolei wizytacje parafii kujawskich raczej takiego wyodrębnienia nie wprowadzały. Średnia wielkość areалу przeznaczonego dla plebana w archidiaconacie pomorskim wynosiła niemal 6 łanów. Zob. tamże, s. 52.

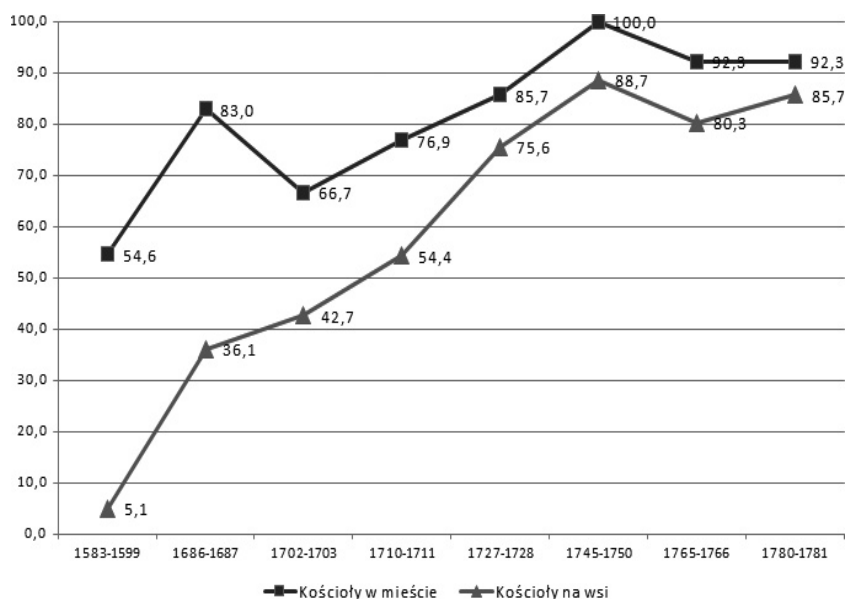
³⁸ Zob. T. NOWICKI, *Ministri ecclesiae*, s. 106-107, 327-416.

³⁹ ADPeł., G20a, k. 34.

⁴⁰ W kościele nie było chóru muzycznego, ale małe organy znajdowały się w prezbiterium (zob. tamże, G40, s. 193).

przekrojach wizytacyjnych organy posiadały prawdopodobnie już wszystkie zwizytowane kościoły miejskie archidiakonatu⁴¹.

Inaczej było w ośrodkach wiejskich. W drugiej połowie XVI wieku odsetek świątyń z organami był oczywiście dużo niższy i wynosił jedynie ok. 5%. Jednakże 100 lat później instrument organowy posiadało ok. 36% świątyń wiejskich. Odsetek kościołów rósł systematycznie. W czasie wizytacji biskupa Szaniawskiego w organy było zaopatrzone niemal 55% świątyń zlokalizowanych w ośrodkach wiejskich, pod koniec lat dwudziestych w ok. 3/4, a począwszy od lat czterdziestych instrumenty organowe miało ponad 80% wiejskich parafii i kościołów pomocniczych. Omówione relacje obrazuje wykres 3.

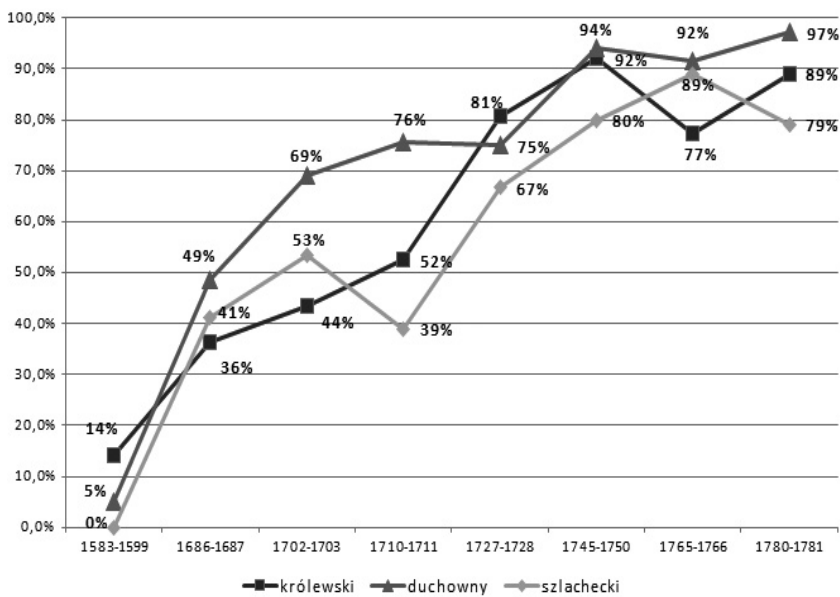
Wykres 3. Odsetek kościołów archidiakonatu pomorskiego mających na wyposażeniu organy według lokalizacji w mieście i na wsi (zestawienie procentowe)⁴²

⁴¹ Nie wiadomo tylko, czy instrument był w kaplicy królewskiej w Gdańsku w 1765 r. oraz w kościele parafialnym w Świeciu w 1780 r. W pierwszym przypadku wizytator nie wspominał nic o organach, ale na pewno były tam w 1687 i 1711 r. (zob. tamże, G20a, k. 56v; tamże, G26, s. 145). Z kolei w 1780 r. parafia w Świeciu została ujęta tylko w zestawieniu tabelarycznym, nie zachował się natomiast sam protokół wizytacyjny.

⁴² Odsetek został obliczony w stosunku do ogółu parafii ujętych w danym przekroju. W przypadku dwóch ostatnich zestawień można założyć, że wszystkie świątynie parafialne posiadały organy. Wiejska parafia w Żarnowcu została ujęta tylko w zestawieniu tabelarycznym, nie zachował się natomiast sam protokół wizytacyjny. Możemy również założyć, że organy były prawdopodobnie w parafii w Kielnie w 1765 r., skoro wspomniano o nich już w 1703 i 1781 r.

Wykres 3 potwierdza więc, że w archidiaconacie pomorskim organy pojawiały się częściej w świątyniach zbudowanych w miastach. Zapewne przyczyna tkwiła w lepszym uposażeniu takich beneficjów. Można również przypuszczać, że w środowisku miejskim organy pojawiały się szybciej, ponieważ mieszczanie byli bardziej wymagający, lepiej wykształceni, mieli szersze horyzonty i większe wymagania estetyczne niż mieszkańcy wsi. Z kolei w świątyniach zlokalizowanych w pomorskich wsiach istotny wzrost liczby instrumentów widać po pokoju oliwskim, a następnie po trzeciej wojnie północnej. Gdyby jednak brać pod uwagę tylko kościoły parafialne, to odsetek tych z organami tak na wsi, jak i w mieście wynosiłby już na początku XVIII wieku ponad 80%, zaś od lat czterdziestych tego stulecia prawdopodobnie wszystkie pomorskie parafie miały na stanie instrumenty organowe.

Na jeden jeszcze aspekt ilościowy warto zwrócić uwagę, a mianowicie czy była zależność między rozpowszechnianiem się organów w archidiaconacie pomorskim a patronatem danej świątyni.

Wykres 4. Odsetek kościołów z organami według patronatu świątyni w przyjętych przekrojach chronologicznych (zestawienie procentowe)

W drugiej połowie XVI wieku najczęściej w organy zostały wyposażone kościoły, których patronem był król. Jak wykazano, organy miały wówczas przede wszystkim parafie miejskie, zaś miasta w archidiaconacie były w tym czasie tylko

królewskie. Żadna natomiast świątynia pod patronatem szlachty nie miała w tym okresie na swym wyposażeniu instrumentu organowego. Co ciekawe, do pierwszej dekady XVIII wieku najszybciej rosła liczba kościołów z organami w parafiach będących pod patronatem duchowieństwa. Podczas wizytacji biskupa Szaniawskiego było 3/4 takich świątyń, gdy tymczasem kościoły patronatu królewskiego z organami stanowiły nieco ponad połowę, zaś w grupie świątyń kolacji szlacheckiej niecałe 40% miało ten instrument. Relacje te ostatecznie ustabilizowały się ok. połowy XVIII stulecia, gdyż – jak wspomniano – w grupie kościołów parafialnych najpewniej wszystkie zostały już zaopatrzone w organy.

2. WIELKOŚĆ ORGANÓW

Należy zauważyć, że pojęcie wielkości organów jest dość względne. W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że najdokładniejszym wyznacznikiem wielkości stosowanym często przez wizytatorów jest liczba głosów organowych, nie zaś informacje oparte na subiektywnym wrażeniu. Pewną pomocą w ustaleniu wielkości organów mogą służyć informacje o dodatkowych urządzeniach, a także o rodzaju organów (np. regał, pozytyw, portatyl, urządzenie stałe lub przenośne)⁴³.

Najłatwiej zatem podjąć próbę określenia wielkości instrumentów przez pryzmat liczby głosów. Z racji jednak dość skąpych informacji źródłowych na ten temat można poddać głębszej analizie tylko trzy osiemnastowieczne przekroje wizytacyjne⁴⁴. Pierwszy – obejmujący pierwszą dekadę XVIII stulecia został oparty na wizytacjach archidiacona Szembeka i biskupa Szaniawskiego (lata 1703-1711), drugi – na wizytacji biskupa Ostrowskiego i ostatni – na wizytacji biskupa Rybińskiego.

⁴³ Przykładowo – J. Chwałek (*Budowa organów. Wprowadzenie do inwentaryzacji i dokumentacji zabytkowych organów w Polsce*, Warszawa 1971, cz.1, s. 23-24) do obiektywnych kryteriów pozwalających wyznaczyć wielkość instrumentów zaliczył rozmiar, liczbę głosów i klawiatur oraz obecność urządzeń dodatkowych. Z drugiej strony – jak zauważa J. Gołoś – w XVII wieku kilkugłosowe organy były uważane za instrument duży (zob. *Polskie organy i muzyka organowa*, Warszawa 1972, s. 57).

⁴⁴ Na jeszcze większy brak informacji źródłowych natrafił G. Poźniak, badający ten problem w archidiakonacie opolskim w drugiej połowie XVII wieku (zob. *Organy*, s. 305). Z kolei w dziekanii kieleckiej w pierwszej połowie XVIII wieku, jak wynika z badań M. Szymanowicz (*Organy w kościołach dziekanii kieleckiej*, s. 36), informacji było stosunkowo dużo, choć autorka zauważa trudności interpretacyjne przy analizie wielkości na podstawie głosów. W dekanacie chodelskim, według ustaleń tej samej badaczki, informacje o liczbie głosów organowych udało się ustalić dla połowy instrumentów odnotowanych w XVIII wieku. Zob. *Organy w kościołach dekanatu chodelskiego*, s. 2017-218.

Tabela 2. Liczba organów według liczby głosów organowych w latach 1702-1711, 1765-1766 i 1780-1781

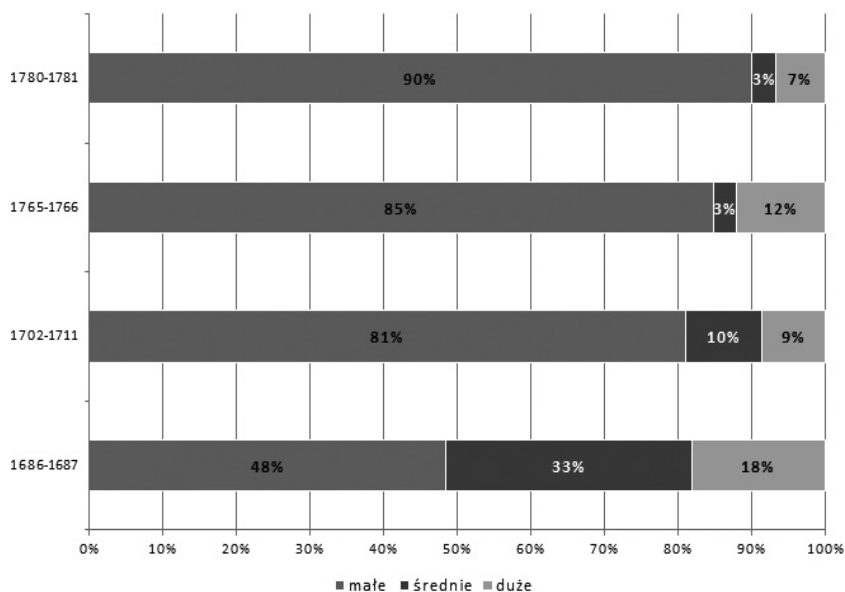
Liczba głosów	Przekrój chronologiczny					
	1702-1711		1765-1766		1780-1781	
	L	%	L	%	L	%
3	-	-	1	5,0	1	5,0
4	3	13,6	-	-	1	5,0
5	4	18,2	2	10,0	2	10,0
6	6	27,3	3	15,0	6	30,0
7	2	9,1	3	15,0	1	5,0
8	3	13,6	3	15,0	3	15,0
9	2	9,1	2	10,0	1	5,0
12	2	9,1	4	20,0	4	20,0
14	-	-	1	5,0	-	-
17	-	-	-	-	1	5,0
21	-	-	1	5,0	-	-
RAZEM	22	100,0	20	100,0	20	100,0

Jak było do przewidzenia, w świątyniach parafialnych i filialnych archidiekanatu pomorskiego przeważały przez cały XVIII wiek organy raczej niewielkie, liczące od 6 do 9 głosów. Odsetek takich instrumentów wynosił w tym stuleciu ok. 60%. Nieliczne informacje o liczbie głosów organowych przynajmniej ukazują tendencje recepcji organów w badanym archidiekanacie. Analizując powyższą tabelę można zauważyć, że procent mniejszych instrumentów trzy-, cztero- i pięciogłosowych stopniowo malał. Jeszcze na początku stulecia co trzecie urządzenie można było zaliczyć do tej kategorii. Z kolei w drugiej połowie XVIII stulecia te małe organy stanowiły już tylko 15-20% wszystkich o znanej liczbie głosów. Jednakże rosła liczba takich, które można by zaliczyć do grupy średnich lub dużych organów. Stanowiły one w czasie wizytacji biskupa Ostrowskiego 30% ogółu, w czasie wizytacji biskupa Rybińskiego – 25% ogółu, gdy tymczasem w pierwszej dekadzie wieku ich odsetek nie przekraczał zapewne 10%.

Trudno powyższe dane porównywać z ustaleniami S. Olczaka dla archidiekanatu włocławskiego tej samej diecezji. Na przeszkodzie stoi przede wszystkim dotkliwy brak większej liczby precyzyjnych danych o liczbie głosów organowych w parafiach kujawskich. Jednak na podstawie nielicznych informacji można zauważyć, że na Kujawach, podobnie jak na Pomorzu, przeważały raczej instrumenty liczące od

sześciu do dziewięciu głosów⁴⁵. Z badań dotyczących innych terenów wynika również, że najczęściej było wówczas niedużych instrumentów, mających do dziesięciu głosów organowych⁴⁶.

Częściej pojawiające się subiektywne określenia wizytatorów także sugerują, że organy w parafiach należały zwykle do grupy instrumentów niewielkich. Zagadnienie to dobrze prezentuje wykres 5.

Wykres 5. Wielkość organów według określeń wizytatorów w wybranych okresach chronologicznych (zestawienie procentowe)

Pomijając siedemnastowieczny przekrój z czasów biskupa Madalińskiego, w pozostałych organy określane jako małe stanowiły co najmniej 80% wszystkich odnotowanych instrumentów, ale odsetek tego typu obiektów rósł. Malala za to liczba tych, które wizytatorzy uznali za średnie i duże. Nielatwo natomiast interpretować zapisy wizytatora z lat 1686-1687, według którego średnie i duże organy stanowi-

⁴⁵ S. OLCZAK, *Organy*, s. 595.

⁴⁶ Tak było np. w archidiakonacie opolskim w drugiej połowie XVII wieku, jak wynika z badań G. Poźniaka (*Organy*, s. 305). Małe organy przeważały także w XVIII stuleciu w archidiakonacie sandomierskim (zob. M. KONOPKA, *Organy*, s. 63), w okręgu wiślickim (A. WIŚNIEWSKA-KIRCH, *Organy i organiści w okręgu wiślickim w XVIII wieku na podstawie akt wizytacyjnych*, „Roczniki Humanistyczne” 48(2000), z. 2, s.176-178) czy też w dekanacie chodelskim (M. SZYMANOWICZ, *Organy w kościołach dekanatu chodelskiego*, s. 217-218).

ły ponad połowę z 33 instrumentów o określonej przez niego wielkości. Można przypuszczać, że kryterium podziału biegło w tym wypadku według typu organów. Żaden z instrumentów zaliczonych do średnich i dużych nie został nazwany pozytywem. Z kolei zostały tak określone tylko obiekty zaliczone do małych. Podobnie było zresztą w pozostałych przekrojach⁴⁷.

Biorąc pod uwagę typ instrumentu, to zapewne przeważały pozytywy, choć być może nie zawsze określano, że chodzi właśnie o ten typ organów. Przykładowo – w wizytacji biskupa Rybińskiego wiele instrumentów, mimo że nie nazwano ich pozytywami, to jednak wizytatorzy określali je jako organki, organulum czy nawet półorganki⁴⁸. Tak nazwane instrumenty z pewnością nie miały dużych rozmiarów i być może w części były to właśnie pozytywy⁴⁹. Do pozytywów zaliczały się być może także małe przenośne organy z kościołów filialnych w Starych Polaszkach⁵⁰ i Gorzędzieju⁵¹. Pomijając wspomniane wątpliwości, to i tak liczba pozytywów była w poszczególnych okresach dość znaczna. W latach 1686-1687 stanowiły one

⁴⁷ Jedyne pozytywy, który został zaliczony do instrumentów średnich rozmiarów, odnotowano w Barłóżnie w 1711 r. Wizytator zapisał mianowicie, że w kościele „chorus est pro cantoribus depictus in quo sunt organa mediocria” (ADPel., G26, s. 216).

⁴⁸ Instrumenty określone jako organki były na pewno w Studzienicach (tamże, G69, k. 28 – „organki nowe z chórem”) w dekanacie bytowskim, w Starej Kiszewie (tamże, G70, k. 407, 418v – „chór z organkami nadpsutemi”), Klonówce (tamże, k. 305v – „chór drewniany i pomalowany na którym organki”), Kokoszkowach (tamże, k. 287v, 297v – „organki stare lecz jeszcze ze wszystkim dobre”), Zblewie (tamże, k. 346v, 366 – „chór, na którym organki dobre, malowany”) i Bobowie (tamże, k. 323v, 333v – „organulum”; tamże, G68, k. 14 – „Organa sat bona parva”) w dekanacie starogardzkim. W dekanacie tczewskim znajdowały się w kościołach w Garczynie (tamże, G70, k. 185 – „chór na którym organki”), w Obozinie (tamże, k. 90 – „chór na którym organki małe”), Gorzędzieju (tamże, k. 50 – „organki małe z 5 głosami”) i Skarszewach (tamże, k. 14 – „chór na przeciw wielkiemu ołtarzowi porządny, na którym organki przystoynne”). Z kolei w dekanacie Gniew tego typu instrumenty odnotowano w Pączewie (tamże, G71, k. 113v – „organki małe o 6 głosach potrzebują reparacji”) i Rajkowach (tamże, k. 207 – „chór muzyczny z organkami małymi 1”). Przykłady znajdujemy także w dekanacie gdańskim w Matarni (tamże, G72, k. 303v – „chór na którym organki stoją”) oraz w dekanacie puckim w kościołach w Oksywiu (tamże, k. 162 – „chór muzyczny małe organki i kotły mający drewniany”) i Swarzewie (tamże, k. 40v – „chór na którym organki kształtne stoją”). Małe instrumenty zwane organkami były również w dekanacie świeckim w Łąkach Polskich (ADWł., W32(90), k. 35 – „chór porządny z organkami nowo sporządzonymi”). W tym samym dekanacie w Grucznie z kolei notowano półorganki (tamże, k. 66v – „pułorganki o dwunastu głosach czarno krabowane y rzeźba posrebrzana i połączana z miechami dwiema skórzanmi dobremi”).

⁴⁹ Np. w Chwaszczynie w 1781 r. wizytator zapisał, że na chórze muzycznym „stoją organki albo pozytyw” (ADPel., G72, k. 292). Podobnie w Lubichowie w 1780 r. odnotowano „organki małe czyli pozytyw” (tamże, G70, k. 348v, 375v).

⁵⁰ W 1728 r. archidiacon Narzymyński odnotował, że w tej świątyni jest: „Organum parvulum portatile a tribus vocibus in choro musico locatum” (tamże, G40, s. 160).

⁵¹ W 1765 r. w Gorzędzieju były „organum portatile 5 vocum anno 1761 reparatum” (tamże, G61, s. 232).

co najmniej 39% notowanych wówczas instrumentów (21 na 53 ogółem), do ponad 46% zwiększył się ich udział w czasie wizytacji Szaniawskiego (33 na 71 instrumentów ogółem), lecz w dwóch ostatnich przekrojach do pozytywów zaliczono ok. 34% w latach 1765-1766 (28 na 83 organy ogółem) i ponad 39% w latach 1780-1781 (50 na 125 ogółem).

Rzadziej spotyka się również innego typu niewielkie instrumenty organowe – regały, lecz były to pojedyncze przypadki⁵². Ten rodzaj organów był na pewno w Lipuszu, o czym świadczą wizytacje z 1686, 1702 i 1710 r.⁵³ W 1687 r. *organa prava vulgo regalik* były w Wielkim Komorsku⁵⁴. Kolejny trzygłosowy instrument został odnotowany w 1765 i 1780 r. w filii kiszewskiej w Starych Polaszkach⁵⁵, zaś sześciogłosowy w 1780 r. w Dzierżążnie⁵⁶.

Z kolei do największych organów należały niewątpliwie organy w Świeciu, które dość szczegółowo opisał wizytator biskupa Ostrowskiego w 1766 r. Zgodnie z tym opisem, na drewnianym chórze mieszczącym się nad głównymi drzwiami do kościoła znajdował się duży instrument, liczący 21 głosów, niedawno odrestaurowany. Jak odnotował wizytator, organy te miały: „Pryncypał angielskiej ceny, dobrze tego roku wyreperowane w Manuale jest głosów 10, w pedale głosów 7, Bembny w organach 2, gwiazda w organach 1, kukawka 1, Miechów 4, kotłów dobrych przywiekszych z pałeczkami 2”⁵⁷. Raczej nie był to ten sam instrument, który w wizytacjach biskupa Rozdrażewskiego z 1583 i 1584 r. został określony jako nowy⁵⁸. W każdym razie mógł zostać zbudowany krótko przed rokiem 1687, bo taką informację podał wizytator biskupa Madalińskiego⁵⁹.

Duży, liczący 17 głosów instrument, został odnotowany w Byszewie, parafii w dekanacie fordońskim, należącej do cystersów koronowskich. Zgodnie z zapisem wizytatora, były to nowe organy „rękomą praesentis Parochi wystawione z pedałem

⁵² Terminem „regal” wizytatorzy mogli również określać pozytywy, a nie właściwe regały, czyli organy posiadające tylko głosy jęczyczkowe (zob. <http://arsorgani.republika.pl/regal.html> [dostęp: 6 marca 2017]). Więcej o początkach tego typu instrumentu zob. J. GOŁOS, *Organoznawstwo historyczne*, Warszawa 2004, s. 29.

⁵³ Zapewne był to ciągle ten sam instrument (zob. ADPeł., G20a, k. 17; tamże, G24, s. 97; tamże, G26, s. 12).

⁵⁴ Tamże, G20a, k. 108.

⁵⁵ Tamże, G61, s. 139; tamże, G70, k. 408v, 422v.

⁵⁶ Tamże, G71, k. 221, 226v.

⁵⁷ Tamże, G62, k. 32, 35v.

⁵⁸ *Visitaciones* 1, s. 80-81, 130.

⁵⁹ Zapisał, że „organa sunt eximia, non item pridem exstructa ex piis collationibus et eleemosynis” (ADPeł., G20a, k.114v).

a głosów mające siedemnaście z tremulem vulgo bembnem y gwiazdami”⁶⁰. O sporych rozmiarów instrumentach informowały też opisy wizytacyjne w Gniewie⁶¹, Miłobądzu⁶², Nowej Cerkwi⁶³, Nowem⁶⁴, Piasecznie⁶⁵ i Subkowach⁶⁶.

3. STAN ZACHOWANIA INSTRUMENTÓW

Kolejne pytanie, na które należy poszukać odpowiedzi, dotyczy stanu zachowania instrumentów organowych. Nie ulega kwestii, że jedynie całkowicie sprawne organy umożliwiały pełne i właściwe wykonywanie obowiązków spoczywających na organistach. Nie zawsze jednak takie informacje pojawiały się w wizytacjach. Można przypuszczać, że tam, gdzie brak zapisów o stanie zachowania, instrumenty były raczej sprawne, choć nie sposób ocenić w takich przypadkach, czy ich stan techniczny był dobry, czy należało przeprowadzić chociażby drobną naprawę. Brak tej oceny wizytatora pod kątem stanu zachowania i użyteczności dotyczył dość

⁶⁰ ADWł., W43(90), k. 511v. Plebanem od 1757 r. był przeor koronowski Mikołaj Liśkiewicz (tamże, k. 515).

⁶¹ W 1766 r. wizytator biskupa Ostrowskiego zapisał: „organum est duplex unum Majoris magnitudinis, aliud minoris utrumque indigens reparation” (ADPeł., G61, s. 326, 328).

⁶² W 1766 r. było to „organa nova 12 vocum recentissime comparato sonora et Jucunda” (tamże, s. 238). W 1780 r. w Miłobądzu były już chyba jednak inne organy, skoro wizytator zapisał: „chór nowy modny rzniciem ukształcony niemalowany, jeszcze organy nowe niemalowane 9 głosów mające” (tamże, G70, k. 70).

⁶³ W czasie wizytacji w 1766 r. zapisano, że „organa et ambona sunt ex toto nova sed nondum depicta nec deaurata” (tamże, G61, s. 410). Z kolei 15 lat później wizytacja mówi tylko, że „organy dobre niepozłacane” (tamże, G71, k. 54v).

⁶⁴ W 1766 r. w kościele parafialnym były „organa musicorum magna 1”. Dodać warto, że wizytator odnotował wówczas także inne instrumenty, a mianowicie „organum parvum vulgo pozytyw 1, tympana 2, trąbow 2, waltorni 2” (tamże, G61, s. 480). Natomiast w 1781 r. wizytator biskupa Rybińskiego zapisał, że „organy na wejście dosyć przystojne od roboty stolarskiej i snycerskiej, nie są odzłoczone y malowane, ale na nich grać nie można, bo są zepsute, dlaczego na pozytywie grają” (tamże, G71, k. 251v).

⁶⁵ Organy w kościele w Piasecznie również musiały należeć do tych większych, skoro wizytator 1766 r. pisał: „chorus musicalis cum organis artificiose sculptus 1762 anno exstructus nondum deauratus” (tamże, G61, s. 373). Potwierdził to wizytator Rybińskiego, odnotowując że chór, a „na nim organy o dwunastu głosach rznięte wyzłacane” (tamże, G71, k. 131v).

⁶⁶ W czasie wizytacji w 1765 r. odnotowano, że „organa anno 1760 cum 12 vocibus comparata” (tamże, G61, s. 227). Z pewnością o tych samych organach pisał wizytator w 1780 r.: „organy wspaniałe z 12 głosami malowane perłowo y wyzłacane, chór także obszerny, modnego fasonu, którego środek i końce są wypuszczane na kościół od jednej strony aż do drugiej się ciągnie, malowany tak organy perłowo i podobnie wyzłacany [...]. Za rządów terażniejszego plebana organy pomalowane” (tamże, G70, k. 46v, 47).

poważnego odsetka instrumentów. W latach 1686-1687 wynosił 50%. Na początku XVIII wieku i w latach sześćdziesiątych przekraczał 65%, zaś w ostatnim przekroju wizytatorzy nie informowali o stanie zachowania ponad 42% odnotowanych wówczas organów⁶⁷.

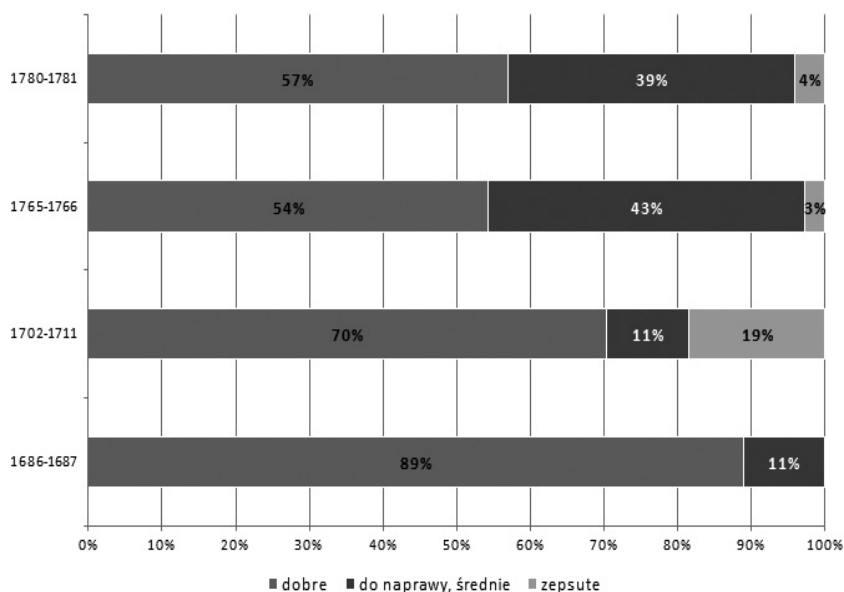
W analizie przyjęto trzy stopnie stanu zachowania. W grupie określonej jako „dobre” umieszczono wszystkie instrumenty tak nazwane, ale także takie, które wizytatorzy oceniali jako nowe, całkowicie naprawione lub niedawno odrestaurowane. Kolejną kategorię stanowiły najczęściej takie organy, wobec których wizytatorzy mieli zastrzeżenia sugerując reperację. Do tej grupy wliczono też takie, które były w stanie średnim (*in mediocri statu*) lub rozstrojone. Do ostatniej kategorii wchodziły te instrumenty, które określono zwykle jako „zniszczone” lub „zrujnowane”.

Tabela 3. Stan zachowania organów w archidiakonacie pomorskim w przyjętych przekrojach chronologicznych

Stan zachowania organów	Przekrój chronologiczny							
	1686-1687		1702-1711		1765-1766		1780-1781	
	L	%	L	%	L	%	L	%
dobrze	24	88,9	19	70,4	19	54,3	41	56,9
potrzebna reperacja	3	11,1	3	11,1	15	42,9	28	38,9
zniszczone	-	-	5	18,5	1	2,8	3	4,2
RAZEM	27	100,0	27	100,0	35	100,0	72	100,0

Dla pełnego obrazu warto przedstawić dane z tabeli 3 w formie graficznej.

⁶⁷ Jeszcze mniej danych o stanie zachowania uzyskał G. Poźniak (*Organy*, s. 305-306) dla archidiakonatu opolskiego (tylko 7 informacji o stanie zachowania).

Wykres 6. Stan zachowania organów według określeń wizytatorów w wybranych okresach chronologicznych (zestawienie procentowe)

Wykres 6 pokazuje, że na terenie archidiakonatu pomorskiego lepsza sytuacja miała miejsce w drugiej połowie XVII i początkach XVIII wieku. Być może było to związane z tym, że to właśnie wówczas instrumenty organowe zaczęto wprowadzać bardziej masowo do świątyń parafialnych. Musiały być to zatem przedmioty dopiero zakupione, zatem nowe i sprawne. Szczególnie można to odnieść do przekroju z lat 1686-1687, gdyż dane o stanie zachowania dotyczyły połowy organów. W późniejszych latach zmalał wyraźnie odsetek dobrych instrumentów, a zwiększył się tych potrzebujących naprawy. Warto zwrócić jeszcze uwagę na wysoki odsetek zniszczonych i zapewne nienadających się do użytku organów z początku XVIII stulecia. Możliwe, że był to wynik toczącej się wówczas także na Pomorzu trzeciej wojny północnej.

Powstaje w tym miejscu pytanie, czy statystycznie rzecz ujmując, stan zachowania organów z kościołów archidiakonatu pomorskiego odbiegał od tego, odnotowanego na innych terenach. Z badań S. Olczaka wynika przykładowo, że w archidiakonacie wrocławskim w latach osiemdziesiątych XVIII wieku instrumenty określone jako dobre stanowiły ok. 55%, co jest porównywalne do stanu znanego

z archidiaconatu pomorskiego⁶⁸. W tym samym czasie w okręgu wiślickim w dobrym stanie było ok. 42% organów⁶⁹. Podobny odsetek odnotowano w pierwszej połowie XVIII wieku w dziekani kieleckiej, gdzie dobre instrumenty stanowiły ok. 46%⁷⁰. Być może zatem patrząc przez pryzmat stanu zachowania organów, sytuacja w całej diecezji włocławskiej była lepsza niż np. w diecezji krakowskiej. Trudno jednak wyrokować definitywnie. Niewątpliwie istnieje w tej materii potrzeba dalszych, szczegółowych, ale także szerszych geograficznie badań, które umożliwią porównywanie wyników.

PODSUMOWANIE

Reasumując dotychczasowe ustalenia należy zaznaczyć, że już pierwsze szesnastowieczne wizytacje zarządzane przez biskupa Rozdrażewskiego informowały o organach w kościołach parafialnych archidiaconatu pomorskiego. Instrumenty te znajdowały się nie tylko w świątyniach ulokowanych w miastach (Tczew, Świecie, Nowe), lecz również w kościołach wiejskich (Lalkowy, Gruczno, Piaseczno, Nowa Cerkiew). Zachowane źródła nie pozwalają stwierdzić, jak szybko rozpowszechniały się organy na Pomorzu przed potopem szwedzkim, ale pierwsza po potopie zachowana wizytacja z lat 1686-1687 pokazuje znaczący wzrost liczby instrumentów w stosunku do stanu z końca XVI wieku. Jednak dopiero w odniesieniu do pierwszej połowy XVIII wieku można mówić o zdecydowanym spopularyzowaniu tych instrumentów. Zapewne ok. połowy XVIII stulecia już wszystkie pomorskie kościoły parafialne były wyposażone w organy. Oczywisty jest fakt, że szybciej w instrumenty zaopatrywały się kościoły miejskie niż wiejskie, lecz wiele zależało od stanu majątkowego parafii. Jeśli na recepcję organów w archidiaconacie pomorskim spojrzeć przez pryzmat patronatu, to szybciej organy pojawiały się w świątyniach, w których patronat sprawowało duchowieństwo i król. Niemniej w świątyniach patronatu szlacheckiego liczba organów rosła wprawdzie wolniej, ale równie systematycznie. Jeśli chodzi o wielkość, to dominowały instrumenty małe i średnie, zwykle takie, które miały od czterech do ośmiu głosów. Co więcej, ze wzrostem bezwzględnej liczby instrumentów w kościołach archidiaconatu malał odsetek organów średnich i dużych. Patrząc przez pryzmat typów, to najwięcej było pozytywów, sporadycznie występowały małe tzw. regały, zaś znacznie rzadziej pojawiały się

⁶⁸ S. OLCZAK, *Organy*, s. 597.

⁶⁹ A. WIŚNIEWSKA-KIRCH, *Organy i organiści w okręgu wiślickim*, s. 181.

⁷⁰ M. SZYMANOWICZ, *Organy w kościołach diekani kieleckiej*, s. 37.

większe organy liczące 12 i więcej głosów. Stan zachowania urządzeń odnotowywany przez wizytatorów pomorskich parafii bywał oczywiście różny. Przeważały jednak zwykle instrumenty określane jako dobre. Jednak gdy liczba organów rosła, coraz częściej wizytatorzy odnotowywali konieczność reparacji. O ile w drugiej połowie XVII wieku niemal 90% organów (24 sztuki na 27 odnotowanych) było w dobrym stanie, o tyle 100 lat później było to niecałe 57% (41 na 72 ogółem).

Na koniec warto zauważyć, że problematyka rozpowszechniania się instrumentów organowych w kościołach diecezji włocławskiej w okresie staropolskim dla pełni obrazu potrzebuje jeszcze ustalenia, jak rosła liczba organów w ostatnim, nieprzebadanym jeszcze archidiaconacie kruszwickim.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

ARCHIWALNE

Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, Zespół: Gedanensia, Akta archidiaconatu pomorskiego:

- *Visitatio per totum Pomeraniae Archidiaconatum... ex voluntate [...] ... Hieronymi Comitiss a Rozdraszow, Dei gratia episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae, per Sebastianum Liwierzki SRP capellanum... facta. 1583-1598, sygn. G1a [dublet sygn. G1b];*
- *Visitatio Ecclesiarum Pomeraniae sub Illmo Nicolao Alberto Gniewosz episcopo Vladislaviensi et Pomeraniae A.D. 1649 peracta, sygn. G11;*
- *Visitatio Archidiaconatus Pomeraniae sub felic. auspiciis [...] Bonaventurae de Niedzielsko Madaliński ... episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae a [...] Andrea Albinowski archidiacono Pomeraniae ... A.D. 1686 et 1687 peracta, sygn. G20a [dublet sygn. G20b];*
- *Acta Visitationis [...] Christophori Antonii de Słupow Szembek I.U.D, archidiaconi Pomeraniae, officialis Gedanensis per Pomeraniam generalis Anno 1701 et 1702 expeditae, sygn. G24;*
- *Visitatio [...] Christophori Antonii Szembek Archidiaconi Pomeraniae 1702, sygn. G25;*
- *Archidiaconatus Pomeraniae sub auspiciis [...] Constantini Feliciani de Szaniawy Szaniawski Episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae per Joannem Casimirum Jugowski, Archidiaconum Pomeraniae visitatus A.D. 1710 et A.D. 1711, sygn. G26;*
- *Visitatio non nullarum ecclesiarum in archidiaconatu Pomeraniae sitarum, per [...] Josephum Ignatium Narzyski archidiaconum Pomeraniae, in anno 1728 et 1729 peracta, sygn. G40;*
- *Visitatio per [...] Augustinum Kliński, Archidiaconum Pomeraniae in Anno 1746 expedita [1745-1750], sygn. G56;*
- *Visitatio generalis Ecclesiarum Archidiaconatus Pomeraniae tribus decanatus Gedanensi, Starogardensi et Dirschaviensi distinctarum per [...] Bartholomeum Franciscum Trochowski Ins. Collegiatae Crusv. canonicum, officialem svecensem [...] expedita. 1765-1766, sygn. G61;*
- *Visitatio Ecclesiarum Decanatus Svecensis in Archidiaconatu Pomeraniae consistentium [...] per ipsum met [...] Antonium Casimirum de Ostrow Ostrowski episcopum Vladisl. et Pomeraniae ... /et/ per [...] Lucam Płachecki canonicum Lublinsensem, praepositum Iunu vladislaviensem peracta et expedita A.D. 1766, sygn. G62;*

- Visitatio Generalis /Ostraviana/ decanatum Pucensis et Leoburgensis, Mirachoviensis et Büttoviensis in Dioecesi Pomerana consistentium per me Basilium Złocki, Archidiaconum Pomeraniae, Praepositum Skarszeviensem, visitatorem generalem expedita A.D. 1766, sygn. G63b [mniej czytelny egzemplarz tej wizytacji pod sygn. G63a];
- Visitatio generalis Ecclesiarum decanatum Buttoviensis, Leoburgensis et Mirachoviensis ex mandato [...] Josephi Rybiński episcopi Loci-ordinarii Vladislaviensis et Pomeraniae per [...] /Joanem Josephum/ Gręca decanum praepositum Pucensem, praedictorum decanatum ecclesiarum visitatorem generalem deputatum expedita anno 1780, sygn. G69;
- Visitatio generalis ecclesiarum decanatum Dirschaviensis et Starogardensis ex mandato [...] Josephi Rybiński episcopi Loci-ordinarii Vladisl. et Pomeraniae per [...] Lucam Joannem Krzykowski canonicum Crusvic., notarium apostolicum, visitatorem delegatum peracta anno 1780, sygn. G70;
- Visitatio generalis ecclesiarum parochialium decanatum Neoburgensis et Mevensis ex mandato [...] Josephi Rybiński episcopi Vladisl. et Pomeraniae per [...] Andream Schultz, canonicum Crusvic., decanum foranem Dirschaviensem... visitatorem generalem deputatum in anno 1780 et 1781 expedita, sygn. G71;
- Visitatio generalis ecclesiarum parochialium in decanatu Gedanensi et Pucensi consistentium ex commissu [...] Josephi Rybiński episcopi Vladisl. et Pomeraniae per [...] Joannem Bastkowski canonicum cath. Livoniae, decanum foraneum et praepositum Starogardensem, generalem deputatum visitatorem ab a. 1782 inchoata et eodem anno expedita, sygn. G72;
- Visitatio Decanalıs Ecclesiarum in Decanatu Starogardensi Anno 1780 peracta, sygn. G68;

Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Zespół: Akta biskupów kujawskich i pomorskich

- Visitatio Generalis Ecclesiarum Decanatum Svecensis et Fordonensis 1780-1781, sygn. W43(90).

DRUKOWANE

Visitationes Archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensis et Pomeraniae episcopo factae, wyd. S. Kujot w: „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1-3 (1897-1899).

OPRACOWANIA

- CHWAŁEK J., Budowa organów. Wprowadzenie do inwentaryzacji i dokumentacji zabytkowych organów w Polsce, Warszawa: Ministerstwo Kultury i Sztuki 1971, cz.1.
- FANKIDEJSKI [J.], Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej, Pelplin 1880.
- FEICHT M., Studia nad muzyką polskiego średniowiecza, Kraków: PWN 1975.
- GOŁOS J., Organoznawstwo historyczne, Warszawa: Wydawnictwo AM im. F. Chopina 2004.
- GOŁOS J., Polskie organy i muzyka organowa, Warszawa: PAX 1972.
- GRAJEWSKI Cz., Organum, w: Encyklopedia katolicka, t. XIV, Lublin: TN KUL 2010, kol. 769.
- KISIELŃSKI J., Organy, w: Encyklopedia katolicka, t. XIV, Lublin: TN KUL 2010, kol. 769-775.
- KONOPKA M., Organy w archidiakonacie sandomierskim w XVIII wieku (na podstawie akt wizytacyjnych), w: Organy i muzyka organowa, t. V, red. J. Krassowski, Gdańsk: Akademia Muzyczna im. S. Moniuszki 1984, s. 57-70.
- KUMOR B., Afiliacja kościołów parafialnych na Podhalu (1350-1783), „Prawo Kanoniczne” 11(1961), s. 273-296.
- LITAK S., Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku, Lublin: TN KUL 2006.

- LITAK S., Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej 1996.
- LITAK S., Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku, Lublin: Wydawnictwo KUL 2004.
- NOWICKI T., Liczba i sieć świątyń w archidiakonacie pomorskim w latach 1583-1781, „Studia Pelplińskie” 28(1999), s.171-196.
- NOWICKI T., Ministri ecclesiae. Służba kościelna i witraży w diecezji włocławskiej w XVIII wieku, Lublin: TN KUL 2011.
- NOWICKI T., Plebani archidiakonatu pomorskiego w XVIII wieku. Studium propozograficzne, Lublin: TN KUL 2008.
- NOWICKI T., Uposażenie kleru parafialnego w archidiakonacie pomorskim w XVIII wieku, „Roczniki Humanistyczne” 51(2003), z. 2, s. 45-99.
- OLCZAK S., Kościoły parafialne w archidiakonacie włocławskim w XVI-XVIII wieku, Lublin: TN KUL 2004.
- OLCZAK S., Organy w kościołach parafialnych archidiakonatu włocławskiego w XVII-XVIII wieku, w: Teologia, ekumenizm, kultura, red. K. Konecki, Z. Pawlak, K. Rulka, Włocławek: Druk-Intro 2006, s. 589-599.
- PAWŁAK I., Z dziejów organów, organisty i wykonywania muzyki organowej (ze szczególnym uwzględnieniem kościołów w Polsce), w: Służba ołtarza, red. R. Rak, Katowice 1985, s. 9-22.
- POŹNIAK G., Organy w archidiakonacie opolskim w 2 połowie XVII wieku na podstawie akt wizytacyjnych Jungnitza, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 22(2002), s. 331-349.
- SZCZEPANKIEWICZ M., Organista liturgiczny, Poznań: Wydawnictwo Akademii Muzycznej im. I.J. Paderewskiego 1999.
- SZYMANOWICZ M., Organy w kościołach dekanatu chodelskiego w XVIII w. (na podstawie akt wizytacyjnych), „Roczniki Teologiczne” 63(2016), z. 13, s. 117-135.
- SZYMANOWICZ M., Organy w kościołach dekanatu kazimierskiego w XVIII w. (na podstawie akt wizytacyjnych), „Additamenta Musicologica Lublinsia” 4(2008), s. 127-155.
- SZYMANOWICZ M., ORGANY w kościołach dekanatu parczewskiego w XVIII wieku (na podstawie akt wizytacyjnych), „Additamenta Musicologica Lublinsia” 5(2009), s. 75-106.
- SZYMANOWICZ M., ORGANY w kościołach dekanatu soleckiego w XVIII w. (na podstawie akt wizytacyjnych), w: Artificium ars scientia. Księga jubileuszowa w 80 rocznicę urodzin Ks. Prof. Jana Chwałka, red. M. Szymanowicz, Lublin 2010, s. 333-345.
- Szymanowicz M., Organy w kościołach dekanatu łukowskiego w XVIII w. (na podstawie akt wizytacyjnych), w: Studia Organologica, red. J. Chwałek, M. Szymanowicz, t. III, Lublin 2009, s. 133-153.
- Szymanowicz M., Organy w kościołach dziekanii kieleckiej w 1 połowie XVIII w., w: Studia Organologica, red. J. Chwałek, M. Szymanowicz, t. II, Lublin: RW KUL 1998, s. 49-58.
- WIŚNIEWSKI J., Fabrica ecclesiae na terenie oficjalatu pomezkańskiego w świetle wizytacji biskupich XVII-XVIII w. – cz.1, „Archiwista Polski” 12(2007), nr 2, s. 47-56, cz. 2 – nr 4, s. 23-44, cz. 3 – „Archiwista Polski” 13(2008), nr 1, s. 69-76.
- WIŚNIEWSKA-KIRCH A., Organy i organiści w okręgu wiślickim w XVIII wieku na podstawie akt wizytacyjnych, „Roczniki Humanistyczne” 48(2000), z. 2, s. 169-224.

ORGANY W KOŚCIOŁACH ARCHIDIAKONATU POMORSKIEGO W XVI-XVIII WIEKU

Streszczenie

Muzyka kościelna w Kościele katolickim już od wieków ubogacona jest grą na organach. Jednak rozpowszechnienie się tych instrumentów było rozciągnięte w czasie. Pierwsze organy w Polsce pojawiły się w XIII wieku, lecz w małych miasteczkach i wsiach organy występowały częściej począwszy od XVI wieku. Potwierdza to przykład archidiakonatu pomorskiego. W drugiej połowie XVI wieku

organy były w 12 świątyniach, sto lat później już w 54, zaś w latach osiemdziesiątych XVIII wieku we wszystkich kościołach parafialnych większości kościołów filialnych.

Instrumenty organowe rozpowszechniały się szybciej w kościołach miejskich. W końcu XVI wieku były odnotowane w połowie miast archidiaconatu, a tylko w ok. 5% świątyni wiejskich. Sto lat później były w ponad 80% kościołach miejskich i już ok. 36% świątyni na wsi. Po kolejnych stu latach ponad 92% kościołów miejskich i niemal 86% wiejskich miało już ten typ instrumentu.

Recepcja organów była w pewnym stopniu uzależniona od patronatu świątyni. Najszybciej rosła w świątyniach patronatu kościelnego, wolniej królewskiego, a na końcu szlacheckiego.

Innym aspektem badań nad organami jest ustalenie ich wielkości. Wizytacje przekazują zwykle subiektywne odczucia wizytatora lub informację o liczbie głosów organowych, która w pośredni sposób może świadczyć o wielkości instrumentu. Najczęściej organy należały do grupy instrumentów małych, kilkugłosowych. Taki typ dominował (80-90%) w XVIII wieku. Spotyka się też instrumenty duże, o większej liczbie głosów (w Świeciu – 21, w Byszewie – 17). Jeśli chodzi o stan zachowania organów, to większość z nich była uznawana za dobre, choć odsetek ten wahał się w różnych wizytacjach od 89% w latach 1686-1687 do ok. 55% w wizytacjach z lat sześćdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII wieku.

Słowa kluczowe: Prusy Królewskie; diecezja wrocławska; archidiaconat pomorski; organy; kościoły parafialne; kościoły filialne; wiek XVI-XVIII; czasy nowożytne.

ORGANS IN THE CHURCHES OF THE POMERANIAN ARCHDEACONRY BETWEEN THE 16TH AND THE 18TH CENTURY

Sum m a r y

Church music in the Catholic Church has been enriched by organ play for centuries. However, the spread of this instrument has been stretched over time. The first organ in Poland appeared in the 13th century, but in small towns and villages organs started to appear more often from the 16th century. This is confirmed by the example of the Pomeranian Archdeaconry. In the second half of the 16th century 12 temples had organs, but one hundred years later already 54, and in the 1880s all parish churches of most filial churches were equipped with an organ.

Organs spread faster in urban churches. At the end of the 16th century, they were recorded in half of the towns of the archdeaconry, and only in about 5% of the village temples. A hundred years later, organs were in over 80% of town churches and already in about 36% of village temples. After another hundred years, over 92% of urban churches and almost 86% of rural churches had this type of instrument.

The reception of the organ was to a certain extent dependent on the patronage of the temple. It was growing fastest in temples with church patronage and slower in temples with royal, and gentry patronage.

Another aspect of research into organs is to determine their size. Visits usually give only the subjective feelings of the inspector or information about the number of organ voices, which may indirectly indicate the size of the instrument. Most often, the organs belonged to a group of small, several-voiced instruments. This type dominated (80-90%) in the 18th century. There are also large instruments with a larger number of voices (in Świeciu – 21, in Byszewo – 17). Regarding the state of preservation of organs, most of them were considered in good condition, although the percentage fluctuated in various visits from 89% in the years 1686-1687 to approx. 55% in the visits in the 1860s and 1880s.

Key words: Royal Prussia; Diocese of Wrocław; Pomeranian Archdeaconry; organs; parish churches; filial churches; 16th-18th century; modern times.

Translated by Rafał Augustyn